

νυκτός» ὑφίστατο ἓνα «ἐκούσιον θάνατον», διὰ τὴν γέννησιν ἐξ ἀρχῆς¹. Ὑπὸ τὸ κράτος συγκλονιστικῶν διαδικασιῶν διὰ τοὺς «δειμάτων πλήρεις γενομένους» καὶ «ἐαυτῶν ἐκστάντας»² προσηλύτους συνετελεῖτο ἡ «παλιγγενεσία»³ μετὰ τὴν ταφὴν τοῦ παλαιοῦ ἀνθρώπου: «Ὁ καὶ πάντων ἐστὶν θαυμαστότατον, ὅτι τῶν θεουργῶν θάπτειν τὸ σῶμα κελευόντων πλὴν τῆς κεφαλῆς ἐν τῇ μυστικωτάτῃ τῶν τελετῶν»⁴. Κατὰ τὴν «ἡμέραν τῆς σωτηρίας»⁵ ἐωρτάζοντο «τὰ ἰλάρια. τί γὰρ εὐθυμότερον, τί δὲ ἰλαρώτερον γένοιτο ἂν ψυχῆς... τὸν ἐν αὐτῇ κλύδωνα διαφυγούσης»⁶.

Κύριος ἐν τούτοις παράγων τῆς ἀξιοπιστίας τῶν φιλοσόφων εἰς τὴν λυτρωτικὴν τῶν ἀποστολῶν ἦτο ἐκτὸς τῆς ἀσκητικῆς ζωῆς καὶ τῆς μυστικῆς τῶν διδασκαλίας ἡ ἐγνῶσια τῆς ἰσότητος, ἡ ὁποία ἦτο φυσικὸν τὴν ἐνθουσίασιν τοὺς «βαρβάρους», ἐφ' ὅσον τοὺς ἐνεφάνιζεν ἰσαξίους τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐπαναστατικοῦ διαγγέλματος ἀνάγεται εἰς τὴν Σοφιστείαν, τὴν ὁποίαν ἐνδιέφερον ἡ κατάργησις τῶν συμβατικῶν διακρίσεων εἰς τὴν πολιτικὴν, γεγονός δὲ τὸ ὁποῖον εἶχεν ἤδη ἐξωθήσει τὸν Ἀντιφῶντα τὴν βιολογικὴν ἰσότητα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους: «Φύσει πάντες ὁμοίως πεφύκαμεν εἶναι... ἀναπνεόμεν τε γὰρ εἰς τὸν ἀέρα πάντες κατὰ τὸ στόμα καὶ τὰς ῥίνας»⁷. Τὴν πολιτικὴν νοημοσύνην θὰ θεωρήσῃ ἐξ ἄλλου ὁ Εὐριπίδης ὡς μόνον στοιχεῖον ὑπεροχῆς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι διακρίνονται ὡς πρὸς τὴν φυσικὴν τῶν καταγωγῶν:

«Ὅμοίαν χθῶν ἅπασιν ἐξεπαίδευσεν ὄψιν.
ἴδιον οὐδὲν ἔχομεν. μία δὲ γονὰ
τὸ τ' εὐγενὲς καὶ τὸ δυσγενές.
νόμῳ δὲ γαῦρον αὐτὸ κραίνει χρόνος.
τὸ φρόνιμον εὐγένεια καὶ τὸ συνετόν»⁸

Εἰς τὰ κοινωνικὰ πλαίσια τῆς συντετριμμένης ὑπερηφανείας τῶν Ἀθηναίων

1. Apulei, Metamorphoseon XI 21. Πρβλ. 5.

2. Πρόκλου, Εἰς τὴν Πλάτωνος Πολιτείαν (Kroll II 108).

3. Orphica, ἔκδ. Eug. Abel, Lipsiae - Pragae MDCCCLXXXV, 192 (σ. 229), Ἑρμοῦ Τρισμεγίστου, Ποιμάνδρης XIV 4 (Reitzenstein 341).

4. Πρόκλου, Εἰς τὴν Πλάτωνος Θεολογίαν IV 9 (Portus 193).

5. Apulei, Metamorphoseon XI 5.

6. Τουλιανοῦ αὐτοκράτορος, Εἰς τὴν μητέρα τῶν θεῶν 169 D. Πρβλ. Σαλοῦστιον, Περὶ θεῶν καὶ κόσμου IV 8, 10: «Ἐφ' οἷς ἰλαρία καὶ στέφανοι καὶ πρὸς τοὺς θεοὺς ἐπάνοδος», Δαμάσκιον (Φωτίου, Βιβλιοθήκης, ἔκδ. I. Bekker, Berlini 1824, σ. 345): «τὴν τῶν ἰλαρίων καλουμένην ἑορτήν, ὅπερ ἐδήλου τὴν ἐξ ἄδου γενομένην ἡμῶν σωτηρίαν».

7. Diels II B' 44 B, The Oxyrhynchus Papyri, London XI τόμ. ἔκδ. B. P. Grenfell - A. S. Hunt, 1915, 1364 (σ. 99/100).

8. Ἀπόσπ. 52 (Nauck).

ἐκ τῆς στρατιωτικῆς ταπεινώσεως, τῆς οἰκονομικῆς δυσπραγίας καὶ τῆς ἠθικῆς ἐξαθλιώσεως τοῦ δημοσίου βίου ὑπὸ τὰ συνεχῆ ξενικὰ καθεστῶτα ὁ Μένανδρος θὰ ἐκφράσῃ ὡς θείαν ἐπιταγὴν τὴν ἐξίσωσιν τῶν ἄλλοτε κατόχων τῆς ἐξουσίας πρὸς τοὺς ἐξ ἀρχῆς δεσμευμένους ἀνθρώπους :

«Ὁ γὰρ θεὸς πᾶσι, τοῖς τ' ἐλευθέροις
καὶ τοῖσι δούλοις, ἐστὶ, ἂν σκοποῖς, ἴσος»¹

Ἡ ἀπαίτησις αὕτη θὰ γενικευθῆ διὰ τῶν φιλοβαρβαρικῶν μέτρων τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ κυρίως διὰ τῆς Ρωμαϊκῆς βίας, ὁπότε οἱ κύριοι τῆς καταστάσεως ἐξωμοιώθησαν πολιτικῶς πρὸς ἐκείνους, τοὺς ὁποίους ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἐξουσιάζουν. Ὁ ἀπελεύθερος Ἐπίκτητος θὰ θεωρήσῃ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἀνεξαιρέτως «ἀδελφοὺς φίσει»² ὡς ἀπογόνους τοῦ ἀνωτάτου θεοῦ: «Ἀνδράποδον, οὐκ ἀνέξη τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ σαυτοῦ, δς ἔχει τὸν Δία πρόγονον, ὡσπερ υἱὸς ἐκ τῶν αὐτῶν σπερμάτων γέγονεν καὶ τῆς αὐτῆς ἀνωθεν καταβολῆς;»³. Ἐὰν διὰ τῶν ἱστορικῶν τῆς προδρόμων ἡ Ἑλληνιστικὴ φιλοσοφία εἶχε κηρύξει τὴν «ἀοχλησίαν»⁴ ὡς λυτρωτικὴν μέθοδον, θὰ μεταθέσῃ μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου τὸ βάρος τῆς ἠθικῆς τῆς διδασκαλίας εἰς τὴν ἐνότητα τῶν ἀνθρώπων «ἐνεκα τῆς πρὸς ἀλλήλους συγγενείας»⁵ κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν κοσμικῶν ὄντων, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἐξερτημένα «τῆ τῶν μερῶν πρὸς ἄλληλα κοινωνία καὶ συμπαθεία»⁶ ἐκ μιᾶς διανοητικῆς ἀρχῆς : «Τὸ πᾶν ἠνώσθαι τε καὶ συνέχεσθαι πνεύματός τινος διὰ παντός διήκοντος αὐτοῦ»⁷. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἰδίως ὁ ἀστρικός χῶρος⁸ ἀπεκαλύφθη ὡς πρότυπον τῆς κοινωνικῆς τάξεως, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ ἐνὸς κράτους, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἴσχυε χωρὶς παρεκβάσεις τὸ δίκαιον: «Νόμον εἶναι τῶν ὄντων ἀδιάδραστόν τινα καὶ ἄφενκτον· ταύτη δὲ πάντα διοικεῖσθαι τὰ κατὰ τὸν κόσμον ὑπέρευ, καθάπερ ἐν εὐνομοτάτῃ τινὶ πολιτείᾳ»⁹.

Ὅσοι διὰ τοῦτο ἀπεφάσισαν νὰ περιγράψουν τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν λαῶν, οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε νὰ γνωρισθοῦν μεταξύ των, ἐφ' ὅσον ἐτέθησαν ὑπὸ μίαν κρατικὴν ἐξουσίαν, ὥστε νὰ διαπιστώσουν τὰ κοινὰ των χαρακτηριστικά, δὲν ἐπεχείρησαν νὰ τονίσουν τὴν γεωγραφικὴν ἢ ἐποχικὴν διαφορὰν, ἀλλ' ἀντιθέτως «πάντας ἀνθρώπους, μετέχοντας μὲν τῆς πρὸς ἀλλήλους συγγενείας,

1. Ἀπόσπ. 681 (K o e r t e).

2. Ἀρριανοῦ, Τῶν Ἐπικτήτου διατριβῶν I 13, 4.

3. Ὡς ἀν. I 13, 3.

4. Σέξτου Ἐμπειρικοῦ, Πυρρωνείων διατυπώσεων I 10.

5. Διοδώρου Σικελιώτου, Βιβλιοθήκης ἱστορικῆς I 1, 3.

6. Ζεύσιππος, Ἀπόσπ. 532 (A r n i m II 170).

7. Χρύσιππος, Ἀπόσπ. 441 (A r n i m II 145).

8. «Τὸν γε κόσμον εἶναι πόλιν καὶ πολίτας τοὺς ἀστέρας» (Χρύσιππος, Ἀπόσπ. 645, A r n i m II 194).

9. Ζήνων, Ἀπόσπ. 98 (A r n i m I 27).

τόποις δὲ καὶ χρόνοις διεστηκότας, ἐφιλοτιμήθησαν ὑπὸ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν σύνταξιν ἀγαγεῖν, ὥσπερ τινὲς ὑπουργοὶ τῆς θείας προνοίας γεννηθέντες»¹. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν οἱ ἐπιστήμονες ἱστορικοὶ δὲν ἔπρεπε νὰ κάνουν διακρίσεις μεταξὺ πεπαιδευμένων καὶ ἀπαιδευτῶν, ἀριστοκρατῶν ἢ πληβείων, ἀνθρώπων ἐνδόξου ἢ ἀσημάντου παρελθόντος, ἐφ' ὅσον καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ὑπακούουν εἰς μίαν κυβερνητικὴν αὐθεντίαν. «Κοινόν ἐστὶ τοῦτο τοῖς Ἑλλησι καὶ τοῖς βαρβάροις. πολιτικοὶ γὰρ ὄντες ἀπὸ προστάγματος κοινού ζῶσιν»². Τοὺς ἀνθρώπους βεβαίως διακρίνουν εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ ὀρθοῦ καὶ τοῦ πρέποντος τὰ γνωρίσματα τῆς τοπικῆς τῶν παραδόσεως, θὰ ἔπρεπεν ὅμως νὰ συνδέουν ἐνιαῖα κριτήρια διαγωγῆς, ἐφ' ὅσον ἦσαν ὑπήκοοι τοῦ ἰδίου παγκοσμίου κράτους. Ἡ ἀπαιτούμενη αὐτὴ πολιτεία, ὅπως τὴν ἐφαντάζοντο οἱ Στωικοὶ φιλόσοφοι, κατέτεινε λοιπὸν εἰς τὸ νὰ «μὴ κατὰ πόλεις μηδὲ κατὰ δήμους οἰκῶμεν ἰδίους ἕκαστοι διωρισμένοις δικαίους, ἀλλὰ πάντας ἀνθρώπους ἠγώμεθα δημότας καὶ πολίτας, εἰς δὲ βίος ἢ καὶ κόσμος»³. Ἐπρόκειτο ἀσφαλῶς περὶ πολιτικοῦ ἰδανικοῦ, τὸ ὁποῖον ἐπέβαλλεν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πλάτωνος⁴ εἰς τὸν ἄνθρωπον νὰ ἐγκαταλείψῃ πνευματικῶς τὰ ἐπίγεια πράγματα: «Τὸν μὲν οὐρανὸν κυρίως πόλιν· τὰ δὲ ἐπὶ γῆς ἐνταῦθα οὐκέτι πόλεις. λέγεσθαι μὲν γάρ, οὐκ εἶναι δέ· σπουδαῖον γὰρ ἢ πόλις»⁵. Ἡ πραγματικὴ νομιμοφροσύνη δὲν ἦτο συνεπῶς ἐκείνη, τὴν ὁποίαν καθώριζεν ἡ ἐκάστοτε κρατικὴ ἐξουσία, ἀλλ' ἡ ἀναγωγὴ πρὸς τὴν λογικὴν ἀρχήν, διὰ τῆς ὁποίας «ὁ σύμπας κόσμος διοικεῖται, τοῦ νομίμου ἀνδρὸς εὐθύς ὄντος κοσμοπολίτου»⁶.

Διὰ τῆς κοσμικῆς αὐτῆς ἰθαγενείας ἡ Στοὰ ἐπεχείρησεν οὐσιαστικῶς νὰ κατοχυρώσῃ «ἐν τῷ καθαρωτάτῳ τῆς οὐσίας, οὐρανῷ»⁷, τὴν ἰσότητά τῶν ἀνθρώπων, «ἧς μεῖζον ἀγαθὸν οὐκ ἔστιν εὐρεῖν»⁸. Ἐὰν εἰς τὸν ἀνθρώπινον κόσμον ἡ βία ἐξησφάλιζε τὸ συμφέρον τῶν ἰσχυρῶν, ἦτο ἐπόμενο νὰ θεωρηθῆ ὡς αἰτία τῶν κακῶν ἢ πλεονεξία, καθ' ἣν στιγμὴν ἐδημιουργοῦντο διὰ τῶν ὁμοίων ὄρων ζωῆς μεταξὺ φυλετικῶς, θρησκευτικῶς καὶ γλωσσικῶς ἑτερογενῶν ἀνθρώπων συνεχῶς ἰσχυρότερα αἰτήματα κοινωνικῆς δικαιοσύνης: «Ὅσα γὰρ πλημμελεῖ μὲν τῶν παρ' ἡμῖν, ἀνισότης, ὅσα δὲ τάξιν ἔχει τὴν προσήκου-

1. Διοδώρου Σικελιώτου, Βιβλιοθήκης ἱστορικῆς I 1, 3.

2. Στράβωνος, Γεωγραφικῶν XVI 2, 38.

3. Ζήνων, Ἀπόσπ. 262 (Agnim I 60/61).

4. (Τῆς ἀληθινῆς πολιτείας) «ἐν οὐρανῷ ἴσως παράδειγμα ἀνάκειται» (Πολιτείας 592 B). Πρβλ. Ἀναξαγόραν (Diels II A' 1): «Πρὸς τὸν εἰπόντα ὀυδέν σοι μέλει τῆς πατρίδος;» ἔφη, ἔμοι γὰρ καὶ σφόδρα μέλει τῆς πατρίδος· δείξας τὸν οὐρανόν».

5. Χρύσιππος, Ἀπόσπ. 327 (Agnim III 80). Πρβλ. Φίλωνος Ἀλεξανδρείας, Περὶ γεωργίας XIV 65 (p. 310), Μάρκον Ἀυρήλιον, Τῶν εἰς ἑαυτὸν IV 3.

6. Χρύσιππος, Ἀπόσπ. 336 (Agnim III, 82).

7. Φίλωνος Ἀλεξανδρείας, Περὶ τῶν ἐν μέρει διαταγμάτων IV 235 (p. 374).

8. Ὡς ἀν. IV 165 (p. 363).

σαν, ισότης ἀπειργάσατο»¹. Οὐσιαστικῶς ὁμως μόνον εἰς τὸν ὑπερβατικὸν κόσμον ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἀληθινῆς ἀποδόσεως τοῦ δικαίου, ἐφ' ὅσον οἱ ἄνθρωποι ἐνδιεφέροντο γενικῶς διὰ τὴν ἀτομικὴν των περίπτωσιν : «Παρὰ μὲν ἡμῖν ἀνισότης, ισότης δὲ παρὰ θεῶν τίμιον»². Ἡ ἀδικία λοιπὸν ἀπεδείκνυε τὴν διαφορὰν μεταξὺ τῆς ἰδανικῆς ζωῆς καὶ τῆς πραγματικότητος καὶ κατὰ συνέπειαν ἐπέβαλλεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν νὰ μειώσῃ τὴν ἀπόστασιν, νὰ ἐκπαιδεύσῃ τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν ισότητα, ἡ ὁποία ἐφώτιζε τὴν ὁδὸν τῆς ζωῆς ὡς «ἥλιος, εἰ δεῖ τὸ ἀληθὲς εἰπεῖν, νοητός, ἐπειδὴ καὶ τοῦναντίον ἀνισότης, ἐν ᾧ τό τε ὑπερέχον καὶ τὸ ὑπερεχόμενον, σκότους ἀρχή τε καὶ πηγὴ»³.

Παρὰ τὴν ἱστορικὴν αὐτὴν ἀπαίτησιν — «ἰσονομίαν τοῦ καιροῦ διδόντος»⁴ — ἡ φιλοσοφία δὲν ἐπέμεινε εἰς τὴν κοινωνικὴν τῆς ἀποστολῆς. Ἡ ἐποχὴ δὲν ἐπέτρεπε τὴν γενίκευσιν τῆς κρατικῆς εὐθύνης, με ἀποτέλεσμα ἡ εὐαισθησία διὰ τὸ δίκαιον νὰ ἐμφανισθῇ τελικῶς ὡς θρησκευτικὴ καὶ ὄχι ὡς πολιτικὴ ἀρετὴ. Ἀντὶ νὰ ἐρευνήσῃ τοὺς ὅρους τῆς συλλογικῆς πράξεως, ἡ θεωρητικὴ σκέψις ἔθεσεν ὡς ἐκ τούτου τὴν λογικὴν τῆς βαρύτητα εἰς τὸν ἀτομικὸν σύνδεσμον τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν θεϊαν τάξιν, τὴν ὁποίαν με τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ἐχαρακτήριζεν, ὅ,τι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθῇ διὰ τῆς συνεργασίας καὶ τῆς ἀλληλεγγύης. Ἀφ' ὅτου ὁμως ὁ ἄνθρωπος ἔπαυσε νὰ συμμετέχῃ ἐνεργῶς εἰς τὰ θέματα τῆς ἐθνικῆς του κοινότητος, ἀντίκρουσε τὸν ἑαυτὸν του χωρὶς ἠθικὴν σκοπιμότητα εἰς τὴν ζωὴν ἐνώπιον τοῦ ἀναποφεύκτου βιολογικοῦ της τέλους. Τὸ γεγονός ἐξ ἄλλου, ὅτι κατέρρευσαν διὰ τῆς προοδευτικῆς ἀνυποληψίας τῶν ἐπὶ μέρους θεῶν οἱ παραδοσιακοὶ τρόποι τῆς ἐξασφαλίσεώς του μετὰ τὸν θάνατον, τὸν ἐφόβιζε τόσον περισσότερον, ὅσον ἐγγύτερον εὕρισκετο εἰς τὸ ἐπίκεντρον τῶν ἱστορικῶν ἀνακατατάξεων, ἀφοῦ ἐκεῖ συνετρίβοντο ἐκ θεμελίων τὰ μεταφυσικά του ἐρείσματα καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀνασφάλεια παρουσίαζεν ἐκεῖ ἀκριβῶς τὸν φόνον ὡς ἄμεσον ἐνδεχόμενον.

Βεβαίως ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Πλάτωνος εἶχεν ἐγκαινισθῆ μία πνευματικὴ κίνησις, ἡ ὁποία δὲν ἐβλεπεν εἰς τὴν τελευτὴν τοῦ βίου τὴν κατάληξιν, ἀλλὰ τὴν ἀφετηρίαν τῆς ἀληθινῆς ὑπάρξεως, ἡ ὁποία προϋπέθετε τὴν ἀπόρριψιν τοῦ σώματος. «Τῶ ὄντι τεθνάναι μελετῶσα» ἡ ὀρθῶς σκεπτομένη ψυχὴ⁵ μετέθετε — διὰ τοῦ φιλοσοφικοῦ χωρισμοῦ τῶν φθαρτῶν ἐκ τῶν ἀφθόρων στοιχείων τῆς γνώσεως — τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ἰδεώδη πραγματικότητα ἐν πλήρει συνειδήσει τοῦ γεγονότος. Ὅσον ἐνισχύετο διὰ τοῦτο ἡ αὐθαιρεσία

1. Ὡς ἀν. IV 237 (p. 374).

2. Ὡς ἀν. II 34 (p. 276).

3. Ὡς ἀν. IV 231/32 (p. 373).

4. Φίλωνος Ἀλεξανδρείας, Πρεσβείας πρὸς Γάιον 13 (p. 547).

5. Φαίδωνος 80 e.

μετά τὴν καταστροφὴν τῆς ἑλληνικῆς πόλεως, τόσον ἐνετείνετο μεταξύ τῶν ἠθικῶς εὐαισθητῶν ἢ διάθεσις «τὸν μετὰ σωμάτων ἀποθνήσκειν βίον, ἵνα τῆς ἀσωμάτου καὶ ἀφθάρτου... ζωῆς μεταλάχωσιν»¹. Ἐπρεπεν ἐπομένως νὰ καταπολεμηθῇ πρὸ παντὸς ἄλλου ἢ εὐχαρίστησις, τὴν ὁποίαν προσέφερεν ἢ ἐκπλήρωσις τῶν φυσικῶν ἀναγκῶν, νὰ θεωρηθῇ δηλαδή ὁ θάνατος ὡς κεντρικὴ ἀποστολὴ τοῦ ἀνθρώπου. «Ἄπελθε οὖν ἐκ τοῦ περὶ σεαυτὸν γεώδους, τὸ παμμίαρον, ὃ οὗτος, ἐκφυγῶν δεσμοτήριον, τὸ σῶμα καὶ τὰς ὥσπερ εἰρκτοφύλακας ἡδονὰς καὶ ἐπιθυμίας αὐτοῦ παρτὶ σθένει»². Ὁ φιλόσοφος λοιπὸν δὲν εἶχεν ἐπιτακτικώτερον ἔργον πλὴν τῆς ἐσωτερικῆς τοῦ ἀποδεσμεύσεως ἐκ τῶν συνθηκῶν τοῦ σαρκικοῦ βίου, συγκριτικῶς πρὸς τὴν ὁποίαν «οὐδενὸς ἄλλου πράγματος ἢ σπουδῆ» ἦτο δυνατόν νὰ θεωρηθῇ «τόσον ἀναγκαία»³.

Ἐπὶ αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἡ φιλοσοφία ἐπεχείρησε νὰ κατανικήσῃ τὴν ὀδύνην τοῦ θανάτου διὰ τῆς παρουσιάσεώς του ὡς τοῦ κεφαλαιώδους πνευματικοῦ χρέους, τὸ ὁποῖον ἐπρόκειτο νὰ ὀλοκληρώσῃ ὁ χρονικὸς τερματισμὸς τῆς ζωῆς. Τὸ πᾶν δηλαδή ἐξηρητήθη ἐνώπιον τοῦ ἐσχάτου γεγονότος ἐκ τῆς μεταξιώσεώς του εἰς μίαν λογικὴν ἀπαίτησιν, ἢ τήρησις τῆς ὁποίας μετέβαλλε τὴν συμπεριφορὰν ἐντὸς τοῦ παρόντος κόσμου. Ἐὰν ὁ φόβος πρὸ τῆς τελικῆς φάσεως τοῦ βίου ἐτάρασσε τὸν ἄνθρωπον, ἀπεδείκνυε τὴν ἐκτίμησιν τοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον ἦτο ἢ προϋπόθεσις ὄλων τῶν ἐσφαλμένων ἀντιλήψεων. Δεδομένου ὅμως, ὅτι ὁ φιλόσοφος δὲν ἐμπιστεύεται τὴν ἐμπειρίαν καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν «ἐπέχει» τὴν διάθεσιν τῆς ἀποδόσεως θετικῶν ἢ ἀρνητικῶν χαρακτήρων εἰς τὰ πράγματα ἢ τὰ γεγονότα — «ἐποχὴ δὲ ἐστὶ στάσις τῆς διανοίας, δι' ἣν οὔτε αἴρομέν τι οὔτε τίθεμεν»⁴ —, ἐπιτελεῖ, ὅ,τι καὶ ἡ διακοπὴ τῆς γνώσεως, ἢ ὁποία βασίζεται εἰς τὰ σωματικὰ ὄργανα : «Συνέθιζε δὲ ἐν τῷ νομίζειν μηδὲν πρὸς ἡμᾶς εἶναι τὸν θάνατον· ἐπεὶ πᾶν ἀγαθὸν καὶ κακὸν ἐν αἰσθήσει· στέρησις δὲ αἰσθήσεως ὁ θάνατος»⁵. Ἡ τόσον τρομακτικὴ διὰ τὴν σκέψιν ἀπουσία τῆς ζωῆς εἶναι συνεπῶς μία ὑπόθεσις χωρὶς πραγματικὴν σημασίαν διὰ τὸν ἄνθρωπον, ἐφ' ὅσον ζῆ : «Τὸ φρικωδέστατον οὖν τῶν κακῶν, ὁ θάνατος, οὐθὲν πρὸς ἡμᾶς, ἐπειδὴ περὶ ὅταν μὲν ἡμεῖς ὦμεν, ὁ θάνατος οὐ πάρεστιν· ὅταν δ' ὁ θάνατος παρῆ, τότε ἡμεῖς οὐκ ἐσμέν»⁶.

Παρὰ τὴν πειθὴ τῆς λογικῆς ἢ Ἑλληνιστικῆς φιλοσοφίας δὲν ἐλύτρωσε τοὺς ἀνθρώπους ἐκ τοῦ φόβου τῆς ἀνυπαρξίας, ἐφ' ὅσον δὲν ἦτο δυνατόν εἰς γενικὴν κλίμακα νὰ τοὺς ὑποχρεώσῃ νὰ ἐκμηδενίσουν τὴν βιωματικὴν τῶν σχέσιν πρὸς

1. Φίλωνος Ἀλεξανδρείας, Περὶ γιγάντων 14 (p. 264).

2. Φίλωνος Ἀλεξανδρείας, Περὶ ἀποικίας 9 (p. 437).

3. Seneca, Ad Lucilium epistularum moralium VIII 1, 18.

4. Σέξτου Ἐμπειρικοῦ, Πυρρωνείων διατυπώσεων I 10.

5. Ἐπικούρου, Ἐπιστολῆς III (Usener 60).

6. Ὡς ἀν. (Usener 61). Πρβλ. Διογένην Λαέρτιον, Βίων καὶ γνώμων τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμησάντων X 139,

τὸν κόσμον. Ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ τοὺς συνδέσῃ με-
ταξύ των διὰ τῆς προβολῆς συγκεκριμένων ἠθικῶν αἰτημάτων, ἢ ἐκπλήρωσις
τῶν ὁποίων νὰ διευρύνῃ τὴν ὕπαρξιν (ὅπως συνέβαινε γενικῶς εἰς τοὺς νομα-
δικούς λαούς, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐνδιεφέροντο διὰ τὴν ἀτομικὴν ἐπιβίωσιν, ἐφ' ὅσον
τὸ βασικόν των πρόβλημα ἦτο ἡ φυλετικὴ των συνοχὴ ὡς προϋπόθεσις διὰ τὴν
ζωὴν τοῦ συνόλου). Κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν ὁμῶς ἐποχὴν ἔχουν διαλυθῆ ὅλα
τὰ συλλογικὰ μεγέθη, τὰ ὁποῖα θὰ ἦτο δυνατόν νὰ νοηματοδοτήσουν τὸν προσ-
ωπικὸν βίον καὶ νὰ δώσουν εἰς τὴν πράξιν ὑπερατομικὴν κατεύθυνσιν. Ὁ ἄνθρω-
πος μένει μόνος εἰς τὸν κόσμον καὶ ἀγωνίζεται νὰ σωθῆ ἀτομικῶς ἐκ τοῦ
ἀναποφεύκτου γεγονότος, τὸ ὁποῖον τὸν τρομοκρατεῖ τόσον περισσότερον, ὅσον
μεγαλυτέρα εἶναι ἡ κοινωνικὴ του ἀπομόνωσις. Ἡ φιλοσοφία δὲν τὸν ἐβοήθησε
νὰ λύσῃ, ἀλλὰ διὰ τῆς ὑποτιμῆσεως τῶν κοινωνικῶν του συνδέσμων ἐβλά-
θηνε τὸ πρόβλημά του καὶ τὸν ὑπεχρέωσε νὰ ζητήσῃ τὴν λύσιν πρὸς τὴν
πλευρὰν ὅσων ἦσαν πρόθυμοι νὰ τοῦ ὑποσχεθοῦν τὴν ἀθανασίαν, χωρὶς νὰ τὸν
ταλαιπωρήσουν διὰ τῶν ἀσκήσεων ἐναντίον τοῦ σώματός του καὶ χωρὶς νὰ συ-
σχετίσουν τὴν προσφορὰν πρὸς τὴν ἰκανότητά του νὰ ὑπερνικήσῃ ὁ ἴδιος λο-
γικῶς, ὅ,τι ἐπρόκειτο νὰ συμβῆ οὕτως ἢ ἄλλως.

Τὸ σφάλμα τῆς φιλοσοφίας συνίστατο κυρίως εἰς τὴν αὐτοπεποίθησίν της,
παρ' ὅτι τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τῆς γενικῆς συντριβῆς τοῦ φρονήματος ἐχαρακτή-
ριζε τὸν ἐκπρόσωπόν της ἡ «συναίσθησις τῆς αὐτοῦ ἀσθενείας καὶ ἀδυναμίας
περὶ τὰ ἀναγκαῖα»¹. Καθ' ἣν στιγμὴν ἐξαρτᾶ τὰ πάντα ἐκ τῆς διανοητικῆς δυ-
νάμεως τοῦ ἀνθρώπου, ἐκεῖνος δὲν συλλαμβάνει τὰ γενικὰ αἷτια τῆς δυστυχίας,
ἢ ὁποῖα τὸν ἐπληττεν, ὡς ἐὰν ἔπρεπε νὰ τιμωρηθῆ διὰ τὴν κακὴν του διαγωγὴν
ἐκ μέρους τῶν θεῶν, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἐγνώριζε, ποῦ καὶ πότε παρέβη τὴν θέ-
λησίν των. Ἐνῶ λοιπὸν αὐτὸς διετάρασσε τὴν σχέσιν του πρὸς τοὺς κυρίους
τῶν ἀσταθμῆτων γεγονότων, ἐκείνη τὸν συνέδεε πρὸς μίαν λογικὴν αὐθεντίαν,
περὶ τῆς ὁποίας ἐπίστευεν, ὅτι καθώριζε τὴν πορείαν τοῦ κόσμου. Παρεξήγησε
διὰ τοῦτο τὴν θρησκευτικὴν του ἀνασφάλειαν ὡς «δεισιδαιμονίαν», ὑπὸ τὴν
ἐπήρειαν τῆς ὁποίας ἐξελάμβανε τὰ φυσικὰ καὶ κοινωνικὰ δυστυχήματα ὡς
ἐπακόλουθα τῶν ἐνεργειῶν του : «Χρημάτων ἀποβολὴ καὶ τέκνων θάνατοι
καὶ περὶ πολιτικὰς πράξεις δυσημερίαι καὶ ἀποτεύξεις πληγαὶ θεοῦ...
λέγονται. ὅθεν οὐδὲ τολμᾶ βοηθεῖν οὐδὲ διαλύειν τὸ συμβεβηκὸς οὐδὲ θερα-
πεύειν οὐδ' ἀντιτάττεσθαι... ἀλλ' ὠθεῖται μὲν ἔξω νοσοῦντος ἰατρός, ἀπο-
κλείεται δὲ πενθοῦντος ὁ νουθετῶν καὶ παραμυθούμενος φιλόσοφος. "ἔα με",
φησὶν, "ἄνθρωπε, δίδόναι δίκην, τὸν ἀσεβῆ, τὸν ἐπάρατον"»². Κατὰ τοὺς Ρω-
μαϊκοὺς ἰδίως χρόνους ὁ ἄνθρωπος δὲν εὕρισκει λόγους νὰ ἐκφράσῃ τὴν αὐτο-
περιφρόνησίν του : «Εἶμαι ἄκρον ἄωτον τῆς αἰσχύνης καὶ πηγὴ τῆς ἀκαθαρσίας,

1. Ἀρριανοῦ, Τῶν Ἐπικτήτου διατριβῶν II 11, 1.

2. Πλουτάρχου, Περὶ δεισιδαιμονίας 7 (p. 168 C).

κάμινος τῆς ἐνοχῆς καὶ οἶκος τῆς ἁμαρτίας, πνεῦμα τῆς πλάνης καὶ διεστραμμένος χωρὶς συναίσθησιν»¹. Ἠθικὴν κρίσιν ἐδοκίμασε βεβαίως καὶ ὁ φιλόσοφος, ἐκεῖνος ὅμως ἐπίστευεν εἰς τὸν «λόγῳ συστησάμενον τὰ ὄντα»² ὑπερκόσμιον παράγοντα, ὁ ὁποῖος ἤθελε νὰ τὸν τιμοῦν διὰ τῆς πνευματικῆς πράξεως, ἡ ὁποία ἐκαθάριζε τὴν ψυχὴν ἐκ τῶν ἀπαραδέκτων στοιχείων τοῦ ἐμπειρικοῦ κόσμου. Τὰ ἐρωτήματα «πῆ παρέβην; τί δ' ἔρεξα; τί μοι δέον οὐκ ἐτελέσθη;»³ δὲν ἀνεφέρθησαν διὰ τοῦτο εἰς τὸν θεῖον κηδεμόνα τῆς ζωῆς, ἀλλ' εἰς τὴν συνείδησιν περὶ τοῦ ὀρθοῦ καὶ τοῦ πρέποντος.

Ἡ ἀποτυχία τῆς φιλοσοφίας νὰ λυτρώσῃ τὸν ἄνθρωπον ἦτο λοιπὸν δεδομένη, ἀφ' ἧς στιγμῆς δὲν κατώρθωσε νὰ προσωποποιήσῃ τὴν μεταφυσικὴν τῆς ἐγγύης. Ἀσφαλῶς οἱ τοπικοὶ θεοὶ δὲν διετήρησαν τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά των καὶ μάλιστα ὑπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ καθεστῶτα ἔδωσαν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι διεκρίνοντο μεταξὺ των μόνον κατὰ τὸ ὄνομα : «Διὶ Ἡλίῳ Σεράπιδι⁴ — Ἀπόλλωνος Μίθρου Ἡλίου Ἑρμοῦ καὶ Ἀρταγάνου Ἡρακλέους Ἄρεως⁵. Πολλοὶ δὲ καὶ ἀπλῶς τοὺς θεοὺς πάντας εἰς μίαν τιὰ ἰσχὺν καὶ δύναμιν συνάγουσιν, ὥστε μηδὲν διαφέρειν τὸ τοῦτον ἢ ἐκείνον τιμᾶν»⁶. Βασιλεῖς, ὅπως ὁ Πτολεμαῖος ὁ Σωτήρ, ἐσκέφθησαν μάλιστα νὰ ἐνοποιήσουν συστηματικῶς τὴν λατρείαν καὶ ἀνέθεσαν εἰς ἐκπροσώπους τῆς τοπικῆς καὶ τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας (τὸν αἰγύπτιον ἱερέα Μανέθωνα καὶ τὸν ἐξηγητὴν τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων Τιμόθεον)⁷ νὰ ἐπεξεργασθοῦν τὸ ἱερατικὸν τυπικόν⁸. Ἦτο φυσικὸν ὅμως ἡ σύνθεσις αὐτὴ νὰ εἶναι συμβατικὴ καὶ ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς φιλοσοφίας, νὰ μὴ σχετίσῃ τὸν ἄνθρωπον πρὸς ἓνα προσωπικὸν ἐπιμελητὴν τοῦ κόσμου.

Ἐξ αὐτοῦ κυρίως τοῦ λόγου «πολὸν πλῆθος Ἑλλήνων»⁹ ἐνδιεφέρθη διὰ τὸν ἐπιβλητικὸν θεὸν τῶν Ἰουδαίων, ὁ ὁποῖος (ἀντιθέτως πρὸς τοὺς εὐπροσαρμοστούς εἰς τὴν ἀγροτικὴν ζωὴν ἀνατολικούς του συναδέλφους) εἶχε διατηρήσει

1. Die Texte aus dem Qumran, ἐκδ. E. Lohse, München 1964, σ. 113. Πρβλ. Vergilium, Georgicon I 505/06, Senecam, De ira III 26, 4, Catullum LXIV 405 - 408.

2. Ἑρμοῦ Τρισμεγίστου, Ποιμάνδρης I 31 (Reitzenstein 338).

3. Πλούταρχος, Περὶ δεισιδαιμονίας 7 (p. 168 B).

4. Corpus Inscriptionum Graecarum, III¹ τόμ. ἐκδ. I. Franz, Berolini MDCCCLIII, 4262 (σ. 144). Πρβλ. 4242 (σ. 92), 4683 (σ. 330), 4713 (σ. 353), II τόμ. ἐκδ. A. Boeck, MDCCCXXXIII, 2700 (σ. 476).

5. Orientis Graeci Inscriptiones Selectae, ἐκδ. W. Dittenberger, Lipsiae I, τόμ. MDCCCLIII, 383 (σ. 598).

6. Δίωνος Χρυσόστομου, Ῥοδιακοῦ 11.

7. Ἴδε Πλούταρχον, Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος 28 (p. 362 A).

8. Ἴδε P. Jouguet, L'impérialisme macédonicien et l'hellénisation de l'Orient, Paris 1961, σ. 393.

9. Φλαυτίου Ἰωσήπου, Ἰουδαϊκοῦ πολέμου VI 3, 3.

τὴν παλαιὰν νομαδικὴν ἀπέχθειαν τῆς μαγικῆς ἀπεικονίσεως τῶν μορφῶν τῆς ζωῆς. Ἡ ἐβραϊκὴ εὐσέβεια συνεδύαζε καὶ τὰ τρία ἑλληνικὰ αἰτήματα τῆς ἐποχῆς, τὴν ὄντολογικὴν ἐνότητα, τὴν ἐξατομικευμένην φύσιν καὶ τὸν ἀπαράστατον χαρακτῆρα τῆς πρώτης κοσμικῆς ἀρχῆς. Συγκριτικῶς πρὸς τοὺς ὑπερφυσικοὺς ἐπιγόνους τῆς τοτεμικῆς καὶ τῆς ἀνθρωπιστικῆς παραδόσεως ἡ διαφορὰ ἦτο σαφής: «Ἐφη γὰρ ἐκεῖνος (Μωϋσῆς) καὶ ἐδίδασκεν ὡς οὐκ ὀρθῶς φρονοῖεν οἱ Αἰγύπτιοι θηρίοις εἰκάζοντες καὶ βοσκήμασιν τὸ θεῖον, οὐδ' οἱ Λίβυες. οὐκ εὖ δὲ οὐδ' οἱ Ἕλληνες, ἀνθρωπομόρφους τυποῦντες... τούτου δὴ τίς ἂν εἰκόνα πλάττειν θαρρήσειε νοῦν ἔχων ὁμοίαν τῶν παρ' ἡμῖν;»¹. Διὰ τὴν ἱστορικὴν αὐτὴν ἐπικαιρότητα «τῆς Ἰουδαϊκῆς φιλοσοφίας»² θὰ προσχωρήσῃ λοιπὸν μέγας ἀριθμὸς ἀνθρώπων ἑλληνικῆς παιδείας καὶ καταγωγῆς εἰς τὴν ἱερατικὴν τῆς τάξιν: «Πολλοὶ παρ' αὐτῶν εἰς τοὺς ἡμετέρους νόμους συνέβησαν εἰσελθεῖν»³.

Ὅσον περισσότερο ὁμως περιωρίζετο ἡ κοινωνικὴ σημασία τοῦ ἀτόμου ἐντὸς τῶν ἑλληνιστικῶν πόλεων, τόσο περισσότερο ὁ θεὸς προέβαλλεν ὡς συμπαραστάτης τῶν ὀπαδῶν του. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ὁ Ἰαχβέ, τὸν ὁποῖον ἐνδιέφερε πρὸ παντὸς ἄλλου ἡ ζωὴ καὶ ἡ δόξα τῆς φυλῆς του, θὰ χάσῃ μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου τὴν ἐπαφὴν του πρὸς τὰ συγκεκριμένα προβλήματα τῆς ἀτομικῆς ζωῆς ἐντὸς τῶν ἀστικῶν κέντρων. Οἱ νομικῶς ἀνυπεράσπιστοι κάτοικοι τῶν πόλεων θὰ χρειασθοῦν τὴν ἐποχὴν αὐτὴν δυνάμεις ἀποκρούσεως τῶν κακῶν, οὐσιαστικῶς μίαν μεταφυσικὴν ἐξασφάλισιν ἐναντίον τοῦ θανάτου. Ἐχουν δηλαδὴ αἰτήματα, τὰ ὁποῖα δὲν σχετίζονται οὔτε μὲ τὴν συλλογικὴν ἠθικὴν τοῦ ποιμενικοῦ παρελθόντος οὔτε μὲ τὴν προστασίαν τῆς ὑπάρξεως εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἐθνικῆς ομάδος. Συνέβη διὰ τοῦτο μεταξὺ τῶν «φιλοσόφων»⁴ Ἰουδαίων νὰ θεωρηθοῦν ὡς ὑπερφυσικὰ ὄντα πρόσωπα μαγικῶν ἱκανοτήτων, ὅπως οἱ δύο θεάνθρωποι τῆς Σαμαρείας, ὁ Σίμων, «ὃ προσεῖχον πάντες ἀπὸ μικροῦ ἕως μεγάλου λέγοντες· οὗτός ἐστιν ἡ δύναμις τοῦ θεοῦ ἡ μεγάλη»⁵ καὶ ὁ Μένανδρος, ὁ ὁποῖος «ἔλεγεν ἑαυτὸν πεμφθῆναι εἰς σωτηρίαν»⁶ καὶ τοὺς αὐτῶ ἐπομένους ὡς μηδὲ ἀποθνήσκουεν ἔπεισε»⁷. Τοὺς τοπικοὺς αὐτοὺς θεοὺς

1. Σ τ ρ ά β ω ν ο ς , Γεωγραφικῶν XVI 2, 35.

2. Φίλωνος Ἀλεξανδρείας, Ἀρετῶν πρῶτον δ ἐστὶ τῆς αὐτοῦ πρεσβείας πρὸς Γάιον 33 (p. 245).

3. Φλαυτίου Ἰωσήπου, Ἀντιρρητικοῦ λόγου II (Κατὰ Ἀπίωνος II) 10.

4. Φλαυτίου Ἰωσήπου, Περὶ ἀρχαιότητος Ἰουδαίων I 22, Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου, Προπαρασκευῆς εὐαγγελικῆς VII 11, 19, Πορφυρίου, Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων II 26.

5. Πράξεων ἀποστόλων Η' 10.

6. Ἐπιφανίου, Κατὰ πασῶν αἰρέσεων XXII 1, 1. Πρβλ. Θεοδώρητον, Αἰρετικῆς κακομυθίας I 2.

7. Ἰουστίνου, Ἀπολογίας I 26, 4.

ἐπεσκίασαν ὅμως οἱ παντοδύναμοι κύριοι τοῦ κράτους, ἐκ τῆς προθέσεως καὶ τῆς δυνάμεως τῶν ὁποίων εἶχεν ἐξαρτηθῆ ὁ,τιδὴποτε συνέβαινεν εἰς τὸν δημόσιον χῶρον. Στρατηγοὶ¹ καὶ αὐτοκράτορες θὰ παρουσιασθοῦν ὡς ἐνσαρκωμένοι θεοὶ παραδοσιακοῦ καὶ (μετὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἐνοποίησιν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως) οἰκουμενικοῦ χαρακτῆρος. Ἐὰν οἱ Σέλευκοι, οἱ Ἀντίοχοι καὶ οἱ Πτολεμαῖοι θὰ ὑποδυθοῦν ἐπὶ τῆς γῆς τὸν ρόλον τοῦ Διός², τοῦ Ἀπόλλωνος³ ἢ τοῦ Διονύσου⁴, οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες θὰ λατρευθοῦν ὡς σωτῆρες τοῦ «ἀνθρωπίνου βίου»⁵, τῆς «αἰκουμένης»⁶ καὶ τοῦ «κόσμου»⁷.

III. ΕΚ ΤΟΥ ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΞΙΛΕΩΣΙΝ

Τὴν θρησκείαν τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς χαρακτηρίζει πρὸ πάντων τὸ γεγονός, ὅτι «χθὲς καὶ πρῶτῃν ἄνθρωποι ἐξ ἀνθρώπων γεγονότες» ἐνομίσθησαν ὡς «θεοί»⁸, ἀποστολὴ τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν ἡ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων. Ἡ λατρεία κοινῶν θνητῶν ὡς θείων ὄντων ὑπῆρξε μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον τόσον διαδεδομένη, ὥστε νὰ ὑποτεθῆ, ὅτι ἀνέκαθεν ἀπεθεώθησαν «οἱ περιγενομένοι τῶν ἄλλων ἰσχύϊ τε καὶ συνέσει»⁹. Ὁ Εὐήμερος λ.χ. ἐθεώρησε τὸν πρῶτον θεὸν τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας, τὸν Οὐρανόν, «ἐπιεικῆ τινα ἄνδρα καὶ εὐεργετικόν καὶ τῆς τῶν ἀστρῶν κινήσεως ἐπιστήμονα»¹⁰. Προϋπόθεσις διὰ τὴν ἀποθέωσιν αὐτὴν τοῦ ἐπιβλητικοῦ ἀνθρώπου ὑπῆρξεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν τὸ μοναρχικὸν πολίτευμα, ἡ ἀπουσία δηλαδὴ τῶν κοινωνικῶν ἐκείνων ἐξελίξεων, διὰ τῶν ὁποίων ὑπεχρεώθησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα οἱ «διογενεῖς» βασιλεῖς νὰ παραδώσουν τὴν ἐξουσίαν εἰς ὄσους δὲν ἐπεκαλοῦντο θείου προγόνους, διὰ νὰ ὀρίσουν, τί ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἐντὸς τῆς πόλεως. Τὴν παραμονὴν τῆς δημοκρατίας ἢ ἀπαίτησις αὐτὴ ἑτερατοποίησε τὰ ὑπερφυσικὰ στοιχεῖα, ἐφ' ὅσον δὲν

1. «Κλεῖτος ἐν Ἀμοργῷ τρεῖς ἢ τέτταρας ἑλληνικὰς ἀνατρέψας τριήρεις Ποσειδῶν ἀνηγορεύθη καὶ τρίαιναν ἐφόρει» (Πλουτάρχου, Β' Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς 5, p. 338 A).

2. *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae*, ὡς ἀν. 245 (σ. 401).

3. *Corpus Inscriptionum Graecarum*, ὡς ἀν. 4458 (σ. 215).

4. *Fayum Towns and their Papyri*, ἔκδ. B. P. Grenfell - A. S. Hunt - P. G. Hogarth, London 1910, 236 (σ. 304). Πρβλ. Πλούταρχον, Πῶς ἄν τις διακρίνει τὸν κόλακα τοῦ φίλου 12 (p. 56 F).

5. *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, ἔκδ. W. Dittenberger, Lipsiae II τόμ. MCMXVII, 760 (σ. 442), *Corpus Inscriptionum Graecarum*, II τόμ., ὡς ἀν. 2957 (σ. 602).

6. *Inscriptiones Graecae*, III τόμ. ἔκδ. G. Dittenberger, Berolini MDCCC-LXXVIII, 462 (σ. 99), XII² τόμ. ἔκδ. G. Paton, MDCCCXCIX, 541 (σ. 122).

7. *Inscriptiones Graecae*, ὡς ἀν. III τόμ. 475 (σ. 102).

8. Ἀθηναγόρου, Πρεσβείας περὶ Χριστιανῶν 154 (p. 344).

9. Εὐήμερος (Σέξτου Ἐμπεϊρικοῦ, Πρὸς φυσικοὺς I 17).

10. Διοδώρου Σικελιώτου, Βιβλιοθήκης ἱστορικῆς VI 1, 8.

ἀπεσύρθησαν ἐκ τοῦ στίβου τῶν πολιτικῶν γεγονότων καὶ ταυτοχρόνως ἐπέβαλεν ὡς πρώτην ἀρετὴν τοῦ ἀνθρώπου τὴν θνητότητα του, ὅ,τι τὸν ἀπεκάλυπτεν ὡς ἴσον πρὸς τοὺς ἄλλους μετόχους τοῦ Κράτους.

Ἡ «ἀνθρωπιστικὴ» αὐτὴ κίνησις ἔληξεν ὁμῶς τὴν στιγμὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ γεωγραφικῶς περιορισμένη συλλογικὴ θέλησις ἔχασε τὸν ἔλεγχον τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἐδημιούργησεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ ἐμπορικὴ καὶ διπλωματικὴ συνάρτησις τῶν αὐτοδυναμῶν κέντρων τῆς ἐξουσίας. Ὅσον διὰ τοῦτο κατέρρεεν ἡ πολιτικὴ τῆς συλλογικῆς εὐθύνης καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ κοινωνικὴ δομὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τόσον ἡ προσδοκία τῆς σωτηρίας ἀντίκρουζεν εἰς τὸν κύριον τῶν ἐκτάκτων δικαιωμάτων τὸν ἱστορικόν της ἀποδέκτην. Ἐὰν διὰ τῆς μεταθέσεως τοῦ βάρους τῆς Μεσογειακῆς οἰκονομίας εἰς τὴν ἐγγύς Ἀνατολὴν καὶ τῆς ρευστοποιήσεως τοῦ χρυσοῦ καὶ τοῦ ἀργύρου τῶν περσικῶν θησαυροφυλακίων ὁ Ἀλέξανδρος ἐκινητοποίησεν ἐν συνεχείᾳ τὴν βιοτεχνίαν καὶ τὴν συναλλαγὴν, ἐξώθησε τὸ ἐπιχειρηματικὸν πνεῦμα νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν μητρόπολιν χάριν τῶν πλουσιῶν φυσικῶν πόρων τῆς ἀποικίας, ἡ ὁποία ἐκτὸς αὐτοῦ παρεῖχεν εὐθηνὴν ἐργασίαν. Καθ' ὃν χρόνον λοιπὸν αὐξάνεται τὸ κόστος ζωῆς εἰς λόγον ἀντίστροφον πρὸς τὴν παραγωγὴν ἕνεκα τοῦ ἀνατολικοῦ συναγωνισμοῦ, ἡ Ἑλλὰς δοκιμάζει ὡς προαίμιον τῆς ἐπερχομένης καταστροφῆς τὴν μεγαλυτέραν ἀστάθειαν τιμῶν ὄλης τῆς Ἀρχαιότητος. Ἐντὸς ὀλίγων μηνῶν ἡ ἀξία τοῦ ἐλαίου θὰ κυμανθῇ π.χ. εἰς τὴν Δῆλον μεταξὺ 54 καὶ 18 δραχμῶν¹. Ἡ καχεξία τοῦ ἐμπορίου θὰ ἔχῃ ἄμεσον ἐπίπτωσιν εἰς τὴν διατροφήν, ἐφ' ὅσον ὁ πληθυσμὸς τῶν ἀστικῶν κέντρων εἶχεν ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς πολιτικῆς του ἀκμῆς ἐξαρτηθῆ ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν εἰσαγωγῶν. Ἀποτέλεσμα τῆς Ἑλληνικῆς αὐτῆς δυσπραγίας ὑπὸ τοὺς διαδόχους τοῦ Ἀλεξάνδρου ὑπῆρξε τελικῶς ἡ ἐπανάστασις ἐναντίον τῶν Μακεδόνων, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ πρωταγωνιστήσουν οἱ Αἰτωλοὶ καὶ οἱ Ἀχαιοί, διὰ νὰ ἐρημώσουν ἀπὸ κοινοῦ πρὸς τοὺς ἀντιπάλους των ὀλοκλήρους πόλεις διὰ τοῦ φόνου ἢ τῆς πωλήσεως τῶν κατοίκων των ὡς δούλων². Εἰς τὴν Σπάρτην ὁ ἀγὼν ὑπὸ τὸν Κλεομένη θὰ προσλάβῃ καθαρῶς κοινωνικὸν χαρακτῆρα, διὰ νὰ πνιγῇ τελικῶς εἰς τὸ αἷμα ὑπὸ τὰ σύμμαχα πλήγματα τῶν ἀσπόνδων στρατευμάτων τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Μακεδονίας. Ὁ πόλεμος δὲν ἀπετέλει τὴν ἐποχὴν αὐτὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν δυναμικὴν μέθοδον τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἀλλ' εἶχε καταστῆ τὸ μέσον διὰ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἔλυεν ἄλλοτε ἡ ἀστικὴ δικαιοσύνη: «Τὰ δὲ κοινὰ τῶν Βοιωτῶν εἰς τοσαύτην παραγεγόνει καχεξίαν, ὥστε... τὸ δίκαιον μὴ διεξῆχθαι παρ'

1. Ἴδε F. M. H e i c h e l h e i m, Wirtschaftsgeschichte des Altertums, Leiden 1938, σ. 440.

2. Ἴδε Θ. Χ. Σ α ρ ι κ ᾶ κ η ν, Οἱ ἀγῶνες τῆς Μακεδονίας ἐναντίον τῶν Ρωμαίων, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 17.

αὐτοῖς μήτε περὶ τῶν ἰδιωτικῶν συμβολαίων μήτε περὶ τῶν κοινῶν ἐγκλημάτων, ἀλλ' οἱ μὲν φρουρὰς παραγγέλλοντες τῶν ἀρχόντων οἱ δὲ στρατείας κοινὰς ἐξέκοπτον ἀεὶ τὴν δικαιοδοσίαν»¹. Ἡ πτώσις τοῦ φρονήματος διὰ τῆς ἐκβαρβαρώσεως τῶν ἠθῶν ἦτο ἐπόμενονον νὰ συντελέσῃ — ταυτοχρόνως πρὸς τὴν μεταναστευτικὴν αἰμορραγίαν καὶ τὴν ἐγκληματικὴν δρᾶσιν — εἰς τὴν μείωσιν τοῦ πληθυσμοῦ : «Ἐπέσχεν ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς καιροῖς τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν ἀπαιδία καὶ συλλήβδην ὀλιγανθρωπία, δι' ἣν αἶ τε πόλεις ἐξηρημώθησαν καὶ ἀφορίαν εἶναι συνέβαινεν»².

Ἐνώπιον τῆς καταστάσεως αὐτῆς, ἡ ὁποία συνέτριψε τὴν αὐτοπεποίθησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου, οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου ἔμειναν οὐσιαστικῶς ἀμέτοχοι. Ἐὰν ἡ δημοκρατία τοὺς εἶχεν ὑποχρεώσει νὰ τηροῦν διακριτικὴν ἀπόστασιν ἐκ τῶν κοινωνικῶν ὑποθέσεων, οὕτως ὥστε νὰ τιμῶνται περισσότερον ὡς διακοσμητικὰ καὶ ὀλιγώτερον ὡς ἠθικὰ ὄντα, ἡ διάλυσις τῶν θεσμῶν μετὰ τὴν ἀνατροπὴν τοῦ πολιτεύματος τῆς καθολικῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν διοίκησιν ἐξουδετέρωσε καὶ τὴν τελευταίαν πρακτικὴν των φροντίδα. Εἰς τὴν ἀπάθειαν αὐτὴν συνέτεινεν ἐπίσης τόσον ὁ σοφιστικὸς των ἔλεγχος, ὅπως τὸν εἶχεν ἀναβιβάσει ἐπὶ σκηνῆς ἡ Ἀττικὴ κωμῳδία, ὅσον καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ των ἐξήγησις ὡς προσωποποιήσεων φυσικῶν φαινομένων. Ὁ Ἀριστοφάνης θὰ καταγγεῖλῃ ἀπεριφράστως τὸν Δία «Μήδοισιν προδιδόναι τὴν Ἑλλάδα»³ καὶ τοὺς ἄλλους θεοὺς, ὅτι ἐπίτηδες ἀπεμακρύνθησαν ἐκ τοῦ πεδίου τῆς μάχης, διὰ νὰ ἔχουν ἄλλοθι :

«Αὐτοὶ δ' ἀνωκίσανθ' ὅπως ἀνωτάτω,
ἵνα μὴ βλέποιεν μαχομένους ὑμᾶς ἔτι
μηδ' ἀντιβολούντων μηδὲν αἰσθανοίατο»⁴

Παρὰ ταῦτα δὲν ὑπῆρχε θεός, ὁ ὁποῖος νὰ μὴ ζητῇ ἀνταμοιβήν, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ἐλπίδα τῶν ἀνθρώπων :

«Ὅταν γὰρ εὐχόμεθα διδόναι τὰγαθά,
ἔστηκεν ἐκτείνοντα τὴν χεῖρ' ὑπτίαν
οὐχ ὡς τι δώσοντ' ἀλλ' ὅπως λήψεται»⁵

Οἱ ἀνόητοι βεβαίως ἦσαν ἀκόμη πρόθυμοι νὰ προσεύχωνται⁶, ὅσοι ὁμως ἐστηρίζοντο εἰς τὴν θρησκευτικὴν παράδοσιν, διὰ νὰ εὔρουν ἐπιχειρήματα, ἔπρεπεν ἀντὶ τῶν «μύθων» νὰ χρησιμοποιοῦσιν «ἀνθρωπίλους» λό-

1. Πολυβίου, Ἱστοριῶν XX 6, 1/2.

2. Ὡς ἀν. XXXVI 17,5.

3. Εἰρήνης 108.

4. Ὡς ἀν. 207 - 209.

5. Ἐκκλησιαζουσῶν 781 - 783.

6. Πρβλ. Θεσμοφοριαζουσῶν 286 κ.έ., Νεφελῶν 263 κ.έ., Βατράχων 324 κ.έ., Εἰρήνης 959 κ.έ.

γους, κοῖτους λέγομεν μάλιστα τοὺς κατ' οἰκίαν»¹. Καὶ ἂν ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἀπομυθεύσεως αὐτῆς τοῦ καθημερινοῦ βίου ἐνεφανίσθησαν τὰ ἐπεισόδια τῆς συζεύξεως τῶν ποιμενικῶν θεῶν πρὸς τὰ χθόνια πνεύματα τῆς γονιμότητος ὡς ἐρωτικὰ κατορθώματα, ἔπρεπε νὰ τεθοῦν εἰς τοὺς οὐρανίους «πορνοβοσκούς»² ἀποτελεσματικώτεροι φραγμοὶ ἐπὶ τῆς γῆς :

«Καὶ τοῖσι θεοῖσι ἀπειπεῖν
διὰ τῆς χώρας τῆς ὑμετέρας ἐστυκόσι μὴ διαφοιτᾶν,
ὡσπερ πρότερον μοιχεύσοντες τὰς Ἀλκμήνας κατέβαινον
καὶ τὰς Ἀλόπας καὶ τὰς Σεμέλας· ἦνπερ δ' ἐπίωσ', ἐπιβάλλειν
σφραγίδ' αὐτοῖς ἐπὶ τὴν ψωλήν,
ἵνα μὴ βινῶσ' ἔτ' ἐκείνας»³

Ὁ ἐξευτελισμὸς τῶν ἄλλοτε ὑπερασπιστῶν τῆς ζωῆς θὰ συνεχισθῆ μέχρι τέλους τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων, ὅποτε ὁ Λουκιανὸς π.χ. θὰ διακωμωδῆσῃ κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀριστοφάνους τὸν Ὀλύμπιον κύριον τοῦ κόσμου ὡς ἀνίσχυρον ἐρωτύλον : «Σοῦ μὲν καὶ πάνυ οὗτός γε (Ἔρως) δεσπότης ἐστὶ καὶ ἄγει σε καὶ φέρει τῆς ῥίνός... καὶ σὺ ἔπη αὐτῷ ἔνθα ἂν ἠγῆται σοι»⁴.

Ἐὰν ἡ Κωμωδία ἐγελοιοποίησε τὰ θεῖα πρόσωπα, ἡ Σοφιστεία τὰ ἐθεώρησεν εἴτε ὡς ἀναποδείκτους ὑποθέσεις — «περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὐθ' ὡς εἰσὶν οὐθ' ὡς οὐκ εἰσὶν»⁵ — εἴτε ὡς μυθικὰ ὑποκατάστατα τῶν φαινομένων τῆς φύσεως ἕνεκα τῆς ὠφελιμότητός των : «Σελήνην καὶ ποταμοὺς καὶ κρήνας καὶ καθόλου πάντα τὰ ὠφελοῦντα τὸν βίον ἡμῶν οἱ παλαιοὶ θεοὺς ἐνόμισαν»⁶. Ὁ Δημόκριτος διέκρινε τὴν θεότητα ἐκ τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τὴν ἐξήγησεν ὁμῶς ὡς γέννημα τοῦ φόβου, τὸν ὁποῖον προεκάλεσαν ἰδίως τὰ οὐράνια γεγονότα : «Ὁρῶντες γὰρ... τὰ ἐν τοῖς μετεώροις παθήματα οἱ παλαιοὶ τῶν ἀνθρώπων καθάπερ βροντὰς καὶ ἀστραπὰς κερανοῦς τε καὶ ἀστρῶν συνόδους ἡλίου τε καὶ σελήνης ἐκλείπειν ἐδειματοῦντο θεοὺς οἰόμενοι τούτων αἰτίους εἶναι»⁷. Ἀντὶ τοῦ δέους ὁ Ἀριστοτέλης ἐξέλαβεν ὡς προϋπόθεσιν τῆς πίστεως εἰς τὴν θεῖαν δύναμιν τὴν παρατήρησιν τῆς κοσμικῆς τάξεως : «Θεασάμενοι γὰρ μεθ' ἡμέραν μὲν ἡλίον περιπολοῦντα νύκτωρ δὲ τὴν εὐτακτον τῶν ἄλλων ἀστέρων κίνησιν, ἐνόμισαν εἶναι τινα θεὸν τὸν τῆς τοιαύτης κινήσεως

1. Σφηκῶν 1180.

2. Εἰρήνης 849.

3. Ὀρνίθων 556 - 561.

4. Θεῶν διαλόγων (Ἡρας καὶ Διὸς) 3 (p. 218).

5. Πρωταγόρας (Diels II B' 4).

6. Πρόδικος (Diels II B' 5).

7. Δημόκριτος (Diels II A' 75).

καὶ εὐταξίας αἴτιον»¹. Ὁ φυσιοκρατικὸς αὐτὸς διαφωτισμὸς θὰ προσκρούσῃ βεβαίως εἰς τὴν ἀντίδρασιν τοῦ δημοσίου αἰσθήματος, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἀναξαγόρου, ὁ ὁποῖος ἐχαρακτήρισε τὸν ἥλιον «πύρινον λίθον»², διὰ τὴν φυγαδευθῆ ἔσπευσμένως ἐξ Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ Περικλέους, προτοῦ ἐκτοξευθῆ ἔναντιον τοῦ «γραφῆ ἀσεβείας». Ἡ ὀρθολογικὴ τάσις ἐδημιούργησεν ὅμως κατάστασιν εἰς τὴν ἐπιστήμην, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ὁποίας θὰ ἐρμηνεύσουν ὄχι μόνον τὰ περιοδικά, ἀλλὰ καὶ τὰ ἔκτακτα φαινόμενα τῆς φύσεως κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν ὁρατὴν τῆς νομοτέλειαν, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν θὰ μεταβάλουν τὴν θρησκευτικὴν νοοτροπίαν, ἰδίως ὡς ἄκις ἐπρόκειτο περὶ καταστροφῶν, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ καταποντισμοῦ τῆς Ἀχαϊκῆς πόλεως Ἑλίκης τὸ ἔτος 373/72 π.Χ.: «Οἱ μὲν φυσικοὶ πειρῶνται τὰς αἰτίας τῶν τοιούτων παθῶν οὐκ εἰς τὸ θεῖον ἀναφέρειν, ἀλλ' εἰς φυσικὰς τινὰς καὶ καταναγκασμένας περιστάσεις, οἱ δ' εὐσεβῶς διακείμενοι πρὸς τὸ θεῖον πιθανὰς τινὰς αἰτίας ἀποδιδούσι τοῦ συμβάντος, ὡς διὰ θεῶν μῆνιν γενομένης τῆς συμφορᾶς τοῖς εἰς τὸ θεῖον ἠσεβηκόσιν»³.

Ὁ ἐπιστημονικὸς ὀρθολογισμὸς ἐπέφερεν ὅπωςδῆποτε εἰς τὴν ἀπαίτησιν τῆς ἐξαρτήσεως τοῦ κόσμου ἐξ ἑνὸς προσωπικοῦ ἐλέγχου μίαν σύγχυσιν, ἡ ὁποία ἦτο ἐπόμενονον νὰ ἐπιταθῆ μετὰ τὴν πολιτικὴν καὶ οἰκονομικὴν συντριβὴν τῆς Ἑλλάδος «διὰ τὴν ἐπιπολάζουσαν κακοπραγμοσύνην»⁴. Ὅσοι διὰ τοῦτο δὲν θὰ προσχωρήσουν εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἀπουσίας ἑνὸς ὑπερφυσικοῦ ἐλέγχου τῶν φυσικῶν καὶ κοινωνικῶν γεγονότων, θὰ διαφωνήσουν ὡς πρὸς τὴν πραγματικὴν ἀποστολὴν τῶν θεῶν: «Οἱ μὲν τινὲς εἰσιν οἱ λέγοντες μηδ' εἶναι τὸ θεῖον, οἱ δ' εἶναι μὲν, ἀργὸν δὲ καὶ ἀμελὲς καὶ μὴ προνοεῖν μηδενός· τρίτοι δ' οἱ καὶ εἶναι καὶ προνοεῖν, ἀλλὰ τῶν μεγάλων καὶ οὐρανίων, τῶν δὲ ἐπὶ γῆς μηδενός· τέταρτοι δ' οἱ καὶ τῶν ἐπὶ γῆς καὶ τῶν ἀνθρωπίνων, εἰς κοινὸν δὲ μόνον καὶ οὐχὶ δὲ καὶ κατ' ἰδίαν ἑκάστου»⁵.

Ἐνώπιον τῆς ἀνοικτῆς ἢ συγκεκαλυμμένης αὐτῆς ἀθείας τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς Ἑλληνικῆς διανοήσεως ἦτο ἐπόμενονον οἱ θρησκευτικῶς εὐαίσθητοι νὰ ἐντυπωσιασθοῦν ἐκ τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν ἀπολιτίστων λαῶν εἰς τὴν θεϊαν δύναμιν: «Καὶ τίς οὐκ ἂν ἐπήνεσε τὴν τῶν βαρβάρων σοφίαν; εἶγε μηδεὶς αὐτῶν εἰς ἀθεότητα ἐξέπεσε μηδ' ἀμφιβάλλουσι περὶ θεῶν, ἅρα γε εἰσιν ἢ οὐκ εἰσιν καὶ ἅρα γε ἡμῶν φροντίζουσιν ἢ οὐ. οὐδεὶς γοῦν ἔννοιαν ἔλαβε τοιαύτην, οἷαν Εὐήμερος ὁ Μεσσήριος ἢ Διογένης ὁ Φειῆς ἢ Ἴππων ἢ Λιαγόρας

1. Ἀπόσπ. 12 (p. 1476 a 6 - 9).

2. Ἀναξαγόρας (Diels II A' 3). Πρβλ. 1 (8). 19, Εὐριπίδην, Φαέθοντος ἀπόσπ. 783 (Nauck).

3. Διοδώρου Σικελιώτου, Βιβλιοθήκης ἱστορικῆς XV 48/49.

4. Πολυβίου, Ἱστοριῶν XIII 3, 1.

5. Ἀρριανοῦ, Τῶν Ἐπικτήτου διατριβῶν I 12, 1.

ἢ Σωσίας ἢ Ἐπίκουρος»¹. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς βεβαίως τοῦ Ἀλεξάνδρου θὰ ὑποχρεωθοῦν τὰ ἡγετικά στοιχεῖα τῆς Ἀνατολῆς νὰ μάθουν τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ἀντὶ νὰ ἐξελληνισθοῦν ὅμως διὰ τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἀνάγκης, γεγονὸς τὸ ὁποῖον θὰ προϋπέθετε μίαν δομικὴν ἀλλαγὴν εἰς τὸν τρόπον ζωῆς, θὰ μεσιτεύσουν τὴν ἐθνικὴν τῶν ἐμπειρίαν εἰς τοὺς νέους κυρίους, οἱ ὁποῖοι θὰ προσαρμοσθοῦν κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν εἰς τὰ δεδομένα τῶν τόπων. Τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα ἐπετάχυναν ὡς ἐκ τούτου τὴν πολιτιστικὴν μετεκπαίδευσιν τῆς Ἑλλάδος καὶ παρ' ὅτι ἀπετέλεσαν μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου τὸ κοινὸν ὄργανον τῆς συνεννοήσεως μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων, παρέμειναν τελικῶς μία ἐξωτερικὴ συνθήκη διὰ τὴν ἔκφρασιν βιωμάτων ἀσχέτων πρὸς τὸ ἱστορικὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον εἶχε προσδιορίσει τὴν ἠθικὴν τῶν σημασίαν. Ἰδίως ὅπου ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὸν ἄμεσον σύνδεσμον τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν θεόν, παρουσίασαν μίαν ἀδυναμίαν, ἡ ὁποία ἐγένετο ἔνωρις συνειδητὴ: «Τὰς εὐχὰς ὁμολογοῦσιν οἱ ἄνθρωποι δυνατωτέρας εἶναι τὰς βαρβάρων φωνῆ λεγομένας»². Εἰς τὴν προτίμησιν αὐτὴν τῆς παλαιᾶς ἔκφρασεως συνέβαλεν ἐκτὸς τῆς μαγικῆς δυνάμεως τῶν καθιερωμένων τύπων καὶ ἡ ἀντίδρασις τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθητηρίου κατὰ τῆς κριτικῆς διαθέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου. Ἐναντίον τῆς θεωρητικῆς σκέψεως ἀνεπτύχθη διὰ τοῦτο μία πολεμικὴ, ἡ ὁποία δὲν ἐδίστασε νὰ ὀμιλήσῃ ἑλληνιστί, διὰ νὰ περιφρουρήσῃ τὴν αἰγυπτιακὴν π.χ. θεοσοφίαν: «Τὸν λόγον διατήρησον ἀνερμήνευτον, ἵνα μήποτε εἰς Ἑλληνας ἔλθῃ τοιαῦτα μυστήρια μήτε ἢ τῶν Ἑλλήνων ὑπερήφανος φράσις καὶ ἐκλελυμένη καὶ ὡσπερ κεκαλλωπισμένη ἐξίτηλον ποιήσῃ τὸ σεμνὸν καὶ στιβαρὸν καὶ τὴν ἐνεργητικὴν τῶν ὀνομάτων φράσιν. Ἑλληνες γάρ, ὦ βασιλεῦ, λόγους ἔχουσι κενούς... καὶ αὕτη ἐστὶν ἡ Ἑλλήνων φιλοσοφία, λόγων ψόφος»³.

Εἰς τὴν μνησικακίαν αὐτὴν θὰ πρωταγωνιστήσῃ κυρίως ἡ Αἴγυπτος, ἡ ὁποία εἶχεν ἀποτελέσει ἀνέκαθεν (λόγω τῶν εὐγενῶν μετάλλων τῆς περιοχῆς τοῦ Σινᾶ) τὸ χρυσορυχεῖον τῆς Ἀρχαιότητος, γεγονὸς τὸ ὁποῖον τὴν μετέβαλεν (ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῶν Λαγιδῶν, οἱ ὁποῖοι διέσπασαν τὸ κλειστὸν σύστημα τῆς φαραωνικῆς οἰκονομίας χάριν τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς διακινήσεως ἐμπορικῶν ἀγαθῶν) εἰς ἐπίκεντρον τῶν παγκοσμίων πραγμάτων. Ἐκεῖ διὰ τοῦτο καὶ εἰς τοὺς γειτονικοὺς χώρους τῆς πολιτικῆς τῆς ἐπιρροῆς θὰ δημιουργηθοῦν τὰ κέντρα τῶν ζυμώσεων τοῦ πρώτου ἐνιαίου πολιτισμοῦ τῆς ἱστορίας, ὁ ὁποῖος συνέθεσε τὴν μαγικὴν καταβολὴν τῶν ἀνατολικῶν λαῶν καὶ τὴν ἑλληνικὴν λογικότητα εἰς τὸ πρόσωπον ἐνὸς θείου κηδεμόνος τῆς ἀτομικῆς ὑπάρξεως τοῦ ἠθικῶς συντετριμμένου ἑλληνιστικοῦ ἀνθρώπου: «Ἐν τούτῳ δὴ καὶ

1. Αἰλίανου, Ποικίλης ἱστορίας II 31.

2. Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, Στρωματέων I 21 (p. 143).

3. Ἐρμοῦ Τρισμεγίστου, Πομπάνδρου XVI 2 (Reitzenstein 349).